

Հարգելի՛ ընթերցող,

Արցախի Երիտասարդ Գիտնականների և Մասնագետների Միավորման (ԱԵԳՄՄ) նախագիծ հանդիսացող **Արցախի Էլեկտրոնային Գրադարանի** կայքում տեղադրվում են Արցախի վերաբերյալ գիտավերլուծական, ճանաչողական և գեղարվեստական նյութեր՝ հայերեն, ռուսերեն և անգլերեն լեզուներով: Նյութերը կարող եք ներբեռնել ԱՆՎՃԱՐ:

Էլեկտրոնային գրադարանի նյութերն այլ կայքերում տեղադրելու համար պետք է ստանալ ԱԵԳՄՄ-ի թույլտվությունը և նշել անհրաժեշտ տվյալները:

Շնորհակալություն ենք հայտնում բոլոր հեղինակներին և հրատարակիչներին՝ աշխատանքների էլեկտրոնային տարբերակները կայքում տեղադրելու թույլտվության համար:

Уважаемый читатель!

На сайте **Электронной библиотеки Арцаха**, являющейся проектом **Объединения Молодых Учёных и Специалистов Арцаха (ОМУСА)**, размещаются научно-аналитические, познавательные и художественные материалы об Арцахе на армянском, русском и английском языках. Материалы можете скачать БЕСПЛАТНО.

Для того, чтобы размещать любой материал Электронной библиотеки на другом сайте, вы должны сначала получить разрешение ОМУСА и указать необходимые данные.

Мы благодарим всех авторов и издателей за разрешение размещать электронные версии своих работ на этом сайте.

Dear reader,

The Union of Young Scientists and Specialists of Artsakh (UYSSA) presents its project - **Artsakh E-Library** website, where you can find and download for FREE scientific and research, cognitive and literary materials on Artsakh in Armenian, Russian and English languages.

If re-using any material from our site you have first to get the UYSSA approval and specify the required data.

We thank all the authors and publishers for giving permission to place the electronic versions of their works on this website.

Մեր տվյալները – Наши контакты - Our contacts

Site: <http://artsakhlib.am/>

E-mail: info@artsakhlib.am

Facebook: <https://www.facebook.com/www.artsakhlib.am/>

ВКонтакте: <https://vk.com/artsakhelibrary>

Twitter: <https://twitter.com/ArtsakhELibrary>

ՀՀ ՍՊՈՐՏԻ ԵՎ
ԵՐԻՏԱՍԱՐԴՈՒԹՅԱՆ
ՀԱՐՑԵՐԻ ՆԱԽԱՐԱՐՈՒԹՅՈՒՆ

ԵՐԵՎԱՆԻ
ՊԵՏԱԿԱՆ
ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆ

«ՉԱՆԳԵՉՈՒԻԻ
ՊՂՆՉԱՄՈՒԲԳԵՆԱՅԻՆ
ԿՈՄԲԻՆԱՏ» ՓԲԸ

ԱՐՑԱԽԻ ԵՐԻՏԱՍԱՐԴ
ԳԻՏՆԱԿԱՆՆԵՐԻ ԵՎ ՄԱՍՆԱԳԵՏՆԵՐԻ
ՄԻԱՎՈՐՈՒՄ (ԱԵԳՄՄ)

ԳԻՏԱԿԱՆ ԱՐՑԱԽ

SCIENTIFIC
ARTSAKH

НАУЧНЫЙ
АРЦАХ

№ 1, 2018

Հիմնադիր – Founder – Учредитель:
ԵՐԵՎԱՆԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆ (ԵՊՀ)
YEREVAN STATE UNIVERSITY (YSU)
ЕРЕВАНСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УНИВЕРСИТЕТ (ЕГУ)
www.y-su.am

Հրատարակիչ – Publisher - Издатель:
ԱՐՅԱԽԻ ԵՐԻՏԱՍԱՐԴ ԳԻՏՆԱԿԱՆՆԵՐԻ ԵՎ ՄԱՍՆԱԳԵՏՆԵՐԻ ՄԻԱՎՈՐՈՒՄ (ԱԵԳՄՍ)
UNION OF YOUNG SCIENTISTS AND SPECIALISTS OF ARTSAKH (UYSSA)
ОБЪЕДИНЕНИЕ МОЛОДЫХ УЧЁНЫХ И СПЕЦИАЛИСТОВ АРЦАХА (ОМУСА)
www.aegmm.org

ԳԻՏԱԿԱՆ ԱՐՅԱԽ

SCIENTIFIC ARTSAKH

НАУЧНЫЙ АРЦАХ

№1, 2018

*Նվիրվում է Հայաստանի առաջին Հանրապետության 100-րդ, Արցախյան շարժման 30-րդ ու
Էրեբունի-Երևանի հիմնադրման 2800-րդ ամյակներին*

*Dedicated to the 100th anniversary of the First Republic of Armenia, the 30th anniversary
of the Artsakh movement and the 2800th anniversary of the founding of Erebuni-Yerevan*

*Посвящается 100-летию Первой Республики Армения, 30-летию Арцахского движения и
2800-летию основания Эребуни-Ереван*

ԱԵԳՄՍ – UYSSA – ОМУСА
ԵՐԵՎԱՆ – YEREVAN – ЕРЕВАН
2018

*Չրատարակության Է երաշխավորվել Երևանի պետական Չամալսարանի գիտական խորհրդի թիվ 2/8.8 առ 29.11.2018թ. որոշմամբ
 Рекомендовано к публикации решением учёного совета №2/8.8
 от 29.11.2018г. Ереванского государственного университета
 Recommended for publication by the Yerevan State University
 Academic Council Decision №2/8.8 of November 29, 2018*

ԽՄԲԱԳՐԱԿԱՆ ԽՈՐՀՈՒՐ

Նախագահ՝ ԵՊՂ ռեկտոր, ԳԱԱ թղթակից անդամ, պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր
Արամ ՄԻՍՈՆՅԱՆ

Անդամներ՝

ԱՎԱԳՅԱՆ Արծրուն, բանասիրական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր
 ԱՎԱՆԵՍՅԱՆ Չրանտ, հոգեբանական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր
 ԲԱԲԱՅԱՆ Դավիթ, պատմական գիտությունների դոկտոր, դոցենտ
 ԲԱԼԱՅԱՆ Վահրամ, պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր
 ԳԱԼՍՏՅԱՆ Խաչիկ, քաղաքական գիտությունների դոկտոր, դոցենտ
 ԳՅՈՒԼԱՄԻՐՅԱՆ Զուլիխան, մանկավարժական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր
 ԳՐՈՒՉԴԵՎ Վլադիսլավ, իրավաբանական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր (Կոստրոմա, ՌԴ)
 ԴԱՆԻԵԼՅԱՆ Գևորգ, իրավաբանական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր
 ԵՂԻԱԶԱՐՅԱՆ Արման, պատմական գիտությունների դոկտոր, դոցենտ
 ԺԵՅՄՈ Մարտիկ, քաղաքական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր (Օլշտին, Լեհաստան)
 ԼԱՊԵՎԱՎ Վալենտինա, իրավաբանական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր (Մոսկվա, ՌԴ)
 ԼՈՒԽՏԵՐՅԱՆԴՏ Օտտո, իրավաբանական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր (Չամբուրգ, Գերմանիա)
 ՉՈՎՍԵՓՅԱՆ Մուշեղ, բանասիրական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր
 ՂԱԶԻՆՅԱՆ Գագիկ, ԳԱԱ ակադեմիկոս, իրավաբանական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր,
 ՄԱՐԿՈՍՅԱՆ Աշոտ, տնտեսագիտության դոկտոր, պրոֆեսոր
 ՄԻՆԱՅԱՆ Էդիկ, պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր
 ՆԵՐՍԻՍՅԱՆ Կարեն, տնտեսագիտության թեկնածու, դոցենտ
 ՍԱՐԳՅԱՆ Չայկ, տնտեսագիտության դոկտոր, պրոֆեսոր
 ՎԱՍԿՈՎ Մաքսիմ, սոցիոլոգիական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր (Դոնի Ռոստով, ՌԴ)
 ԶԵՌՅԱՆ Գարիկ, քաղաքական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր
 ԶՈՂԱՐՅԱՆ Տիգրան, քաղաքական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր

Գլխավոր խմբագիր՝ իրավաբանական գիտությունների թեկնածու, դոցենտ **Ավետից ՉԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ**

Գիտական Արցախ, №1, 2018, Երևան, «ԱԵԳՄՍ» հրատ., 2018, 448 էջ:
 Scientific Artsakh, №1, 2018, Yerevan, «UYSSA» publ., 2018, 448 pages.
 Научный Арцах, №1, 2018, Ереван, Изд. «ОМУСА», 2018, 448 страниц.

«Գիտական Արցախ» պարբերականի 1-ին համարում տեղ են գտել հայկական արդի հիմնախնդիրներից մեկի՝ պետականության վերաբերյալ Չայաստանը, Արցախը, Ամերիկայի Միացյալ Նահանգները, Գերմանիան, Լեհաստանը և Բելառուսը ներկայացնող հեղինակների գիտական աշխատանքները:

Գիտական պարբերականում գետեղված են նաև Արցախի երիտասարդ գիտնականների և մասնագետների միավորման ու Երևանի պետական համալսարանի կողմից 2018թ. սեպտեմբերի 13-16-ը Ստեփանակերտում համատեղ կազմակերպված «Չայոց պետականության անցյալը, ներկան ու ապագան» 3-րդ միջազգային երիտասարդական գիտաժողովի լավագույն գիտական հոդվածները:

The first issue of «Scientific Artsakh» journal comprises the scientific works of authors from Armenia, Artsakh, the United States of America, Germany, Poland and Belarus on one of the most urgent problems for Armenians – the statehood. The publication also contains the best scientific articles of the 3rd international youth scientific conference «The past, present and future of the Armenian statehood», jointly organized by the Union of Young Scientists and Specialists of Artsakh and Yerevan State University on September 13-16, 2018 in Stepanakert.

В первом номере журнала «Научный Арцах» нашли место научные работы авторов из Армении, Арцаха, Соединенных Штатов Америки, Германии, Польши и Беларуси по одной из актуальных для армян проблем – государственности.

В издании размещены также лучшие научные статьи 3-ей международной молодежной научной конференции «Прошлое, настоящее и будущее Армянской государственности», совместно организованной Объединением молодых учёных и специалистов Арцаха и Ереванским государственным университетом 13-16 сентября 2018 года в Степанакерте.

EDITORIAL COUNCIL

Chairman: Aram SIMONYAN, Rector of YSU, NAS RA Associate Member, Doctor of History, Professor

Members:

AVAGYAN Artsrun, Doctor of Philology, Professor
AVANESYAN Hrant, Doctor of Psychology, Professor
BABAYAN David, Doctor of History, Associate Professor
BALAYAN Vahram, Doctor of History, Professor
DANIELYAN Gevorg, Doctor of Law, Professor
GALSTYAN Khachik, Doctor of Political Sciences, Associate Professor
GHAZINYAN Gagik, Academician of NAS RA, Doctor of Law, Professor
GRUZDEV Vladislav, Doctor of Law, Professor (Kostroma, Russia)
GYULAMIRYAN Julieta, Doctor of Pedagogical Sciences, Professor
HOVSEPYAN Moushegh, Doctor of Philology, Professor
KERYAN Garik, Doctor of Political Sciences, Professor
KOCHARYAN Tigran, Doctor of Political Sciences, Professor
LAPAEVA Valentina, Doctor of Law, Professor (Moscow, Russia)
LUCHTERHANDT Otto, Doctor of Law, Professor (Hamburg, Germany)
MARKOSYAN Ashot, Doctor of Economic Sciences, Professor
MINASYAN Edik, Doctor of History, Professor
NERSISYAN Karen, Candidate of Economic Sciences, Associate Professor
SARGSYAN Hayk, Doctor of Economic Sciences, Professor
VASKOV Maksim, Doctor of Sociology, Professor (Rostov-on-Don, Russia)
YEGHIAZARYAN Arman, Doctor of History, Associate Professor
ZEJMO Marek, Doctor of Political Sciences, Professor (Olsztyn, Poland)

Editor-in-Chief: Avetik HARUTYUNYAN, Candidate of Law, Associate Professor

РЕДАКЦИОННЫЙ СОВЕТ

Председатель: ректор ЕГУ, член-корреспондент НАН Республики Армения, доктор исторических наук, профессор Арам СИМОНЯН

Члены:

АВАГЯН Арцрун, доктор филологических наук, профессор
АВАНЕСЯН Грант, доктор психологических наук, профессор
БАБАЯН Давид, доктор исторических наук, доцент
БАЛАЯН Ваграм, доктор исторических наук, профессор
ВАСЬКОВ Максим, доктор социологических наук, профессор (Ростов-на-Дону, Россия)
ГАЛСТЯН Хачик, доктор политических наук, доцент
ГРУЗДЕВ Владислав, доктор юридических наук, профессор (Кострома, Россия)
ГЮЛАМИРЯН Джульетта, доктор педагогических наук, профессор
ДАНИЕЛЯН Геворг, доктор юридических наук, профессор
ЕГИАЗАРЯН Арман, доктор исторических наук, доцент
ЖЕЙМО Марек, доктор политических наук, профессор (Ольштын, Польша)
КАЗИНЯН Гагик, академик НАН РА, доктор юридических наук, профессор
КЕРЯН Гарик, доктор политических наук, профессор
КОЧАРЯН Тигран, доктор политических наук, профессор
ЛАПАЕВА Валентина, доктор юридических наук, профессор (Москва, Россия)
ЛЮХТЕРХАНДТ Отто, доктор юридических наук, профессор (Гамбург, Германия)
МАРКОСЯН Ашот, доктор экономических наук, профессор
МИНАСЯН Эдик, доктор исторических наук, профессор
НЕРСИСЯН Карен, кандидат экономических наук, доцент
ОВСЕПЯН Мушег, доктор филологических наук, профессор
САРГСЯН Гайк, доктор экономических наук, профессор

Главный редактор: кандидат юридических наук, доцент Аветик АРУТЮНЯН

*Տպագրվում է ՀՀ սպորտի և երիտասարդության հարցերի նախարարության աջակցությամբ
Is published with the support of the Ministry of Sport and Youth Affairs of the Republic of Armenia
Публикуется при поддержке Министерства спорта и по делам молодежи Республики Армения*

ՀԱՅՈՑ ՊԵՏԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՈՒՍԱՆԵԼԻ ԷԶԵՐԻՑ. ԱՐՇԱԿ Բ-Ի ԴԱՐԱՇՐՋԱՆԸ

ԱՐՄԱՆ ԵՂԻԱԶԱՐՅԱՆ

Մուտք: Հայոց թագավոր Արշակ Բ-ն (350-368) ծավալել է պետականակերտ լայն գործունեություն՝ ուղղված դժվարին վիճակում հայտնված պետության համախմբմանը, կազմակերպմանը, զարգացմանը, հզորացմանը, միջազգային հարաբերություններում նրա ծանրակշիռ դերի ապահովմանը և բանակաշինությանը: Չնայած հայ պատմագիրների վերաբերմունքը Արշակ Բ-ի և նրա գործունեության նկատմամբ միանշանակ չէ, նրանց հաղորդած տեղեկություններից հնարավոր է հստակ կարծիք կազմել Հայոց թագավորի ընդգրկուն պետականակերտ գործունեության մասին: Արշակ Բ-ի թագավորության շրջանն այս առումով դարագլուխ է Հայոց պատմության մեջ: Իզուր չէ, որ նրա անվան հետ է կապված հայի և հայկական հողի անբակտելի միասնության, հայի՝ հայրենի հողի վրա հզոր լինելու գաղափարը¹:

Արշակ Բ-ի պետականակերտ գործունեությունը: Հայտնի է, որ Հայոց Արշակ Բ թագավորի հայրը՝ Տիրանը (338-350), խաբեությամբ գերեվարվել էր Պարսկաստան, կուրացվել ու բանտ նետվել: Երկրում անիշխանություն էր տիրում²:

Տիրանի որդի Արշակ Արշակունին, ըստ ավանդության՝ Հայոց թագավոր է հռչակվել Պարսկաստանում, որտեղ նա պահվում էր որպես պատանդ: Վերադառնալով հայրենիք՝ նա «հավաքում է ցրվածներին և թագավորում նրանց վրա»³: Պատմիչը հաղորդում է, որ Արշակ Բ-ի օրոք խաղաղություն հաստատվեց, իսկ պարսիկների ասպատակությունների հետևանքով փախուստի դիմած ու թաքնված մարդիկ վերադարձան իրենց բնակավայրերն ու խաղաղ բնակվեցին թագավորի հովանու տակ: **«Աշխարհն էլ խաղաղվեց, բարեկարգվեց, կազմակերպվեց...և այնուհետև [Հայաստանի] բնակիչներից յուրաքանչյուրը խաղաղորեն վայելում էր իր ստեղծածը»**⁴: Փաստորեն, առաջին գործը, որ իրականացվեց Արշակ Բ-ի կողմից, պետական իշխանության ամրապնդումն էր և երկրի զարգացումը: Հայ ժողովուրդը սկսում է բարգավաճել:

Արշակ Բ-ն ի սկզբանե ձեռնամուխ եղավ Հայոց թագավորության հզորացման համար ամենակարևոր երաշխիքի ապահովմանը՝ երկրի իշխանների համախմբմանը: Դեռևս Տիրան թագավորի օրոք, չընդունելով նրա անօրենությունները, Տայքի իրենց տիրույթներն էին հեռացել Մամիկոնյանները, որոնց էր պատկանում Հայոց թագավորության սպարապետի մականը: Առաջինը նրանց է միաբանության կոչում Արշակ Բ-ն: Հայոց թագավորը մյուս «մեծամեծերին էլ հնազանդության է բերում, նրանց զորքերը բաժանում [թագավորության] բոլոր կողմերում և Հայաստանի սահմանների վրա սահմանապահ կարգում»⁵:

Այնուհետև Արշակ Բ-ն սկսում է պետության կազմակերպման և պաշտոնների նշանակման գործը: «Եվ Հայաստան երկրի թագավորությունը նորոգվեց ու զարգացավ ինչպես առաջ՝ մեծամեծերն իրենց գահերում, գործակալներն իրենց աստիճաններում»⁶:

¹ Փավստոս Բուզանդ, Հայոց պատմություն, Ե., 1987, էջ 259-261:

² Փավստոս Բուզանդ, էջ 79-91:

³ Նույն տեղում, էջ 105:

⁴ Նույն տեղում:

⁵ Նույն տեղում, էջ 107:

⁶ Նույն տեղում: Հայտնի է, որ Հայոց թագավորության համակարգում կարևոր տեղ էր զբաղեցնում նախարարների՝ ըստ գահերի (իմա՝ աստիճաններ) բաժանումը, այսինքն՝ պետական աստիճանակարգը

Արշակ Բ-ն պետական կարևորագույն պաշտոնները (գործակալություններ) բաժանում է նախարարական տներին՝ ըստ կառավարման ասպարեզում ունեցած ձեռքբերումների կամ պետությանը մատուցված ծառայությունների:

Նա հազարապետությունը հանձնում է «շինականներին շենացնող Գևուկյաց ազգին, որպեսզի իբրև ամբողջ երկրի հազարապետներ՝ հոգատարությամբ խնամեն աշխարհաշեն, աշխարհը կերակրող շինականներին»: Ժողովրդի բարգավաճման համար Յայոց թագավորը հազարապետ է նշանակում, փաստորեն, այն նախարարին, որը շինականներին շենացնելու փորձառություն և կամք ուներ, որպեսզի նա, որպես համապետական պաշտոնյա, իր նախարարական տիրույթում իրականացրածը տարածի ողջ երկրում:

Յայոց սպարապետ է նշանակվում Վասակ Մամիկոնյանը՝ Յայոց պատմական ավանդության մյուս նվիրական հերոսը: Ըստ որում՝ **Սպարապետի պաշտոնը Մամիկոնյաններին հանձնվում է Յայոց թագավորության պաշտպանության գործում ունեցած ներդրման համար**, քանզի հայտնի էր, որ Նրանք ճակատ առ ճակատ քաջորեն կռիվ էին մղել Յայաստանի համար, աներկյուղ ու քաջասիրտ էին, ճակատամարտերում առաջինն էին, քաջանուն էին, բարեհամբավ ու բարեգործ և պատերազմական գործերում համարվում էին հաջողակ¹:

Նման գործունեության արդյունքում ժողովրդի ընկալման մեջ Յայոց թագավորի գործունեության հետ է սկսում կապվել նաև ողջ թագավորության ճակատագիրը²:

Այնուհետև, Արշակ Բ-ն հավաքում է բոլոր նախարարներին ու մնացյալ մեծամեծերին՝ քննարկելու Յայոց նոր կաթողիկոսի հարցը: Ընտրում են Ներսեսին, որը Գրիգոր Լուսավորչի ծոռն էր: Չնայած նա գինվորական էր, բոլորի ընտրությունը կանգ առավ հենց նրա վրա, քանի որ **նա մարդասեր էր, պարկեշտ, իմաստուն, անաչառ, իրավադատ, խոնարհ, աղքատախնամ:** Սկզբում նա հրաժարվեց՝ իրեն այդ պաշտոնին անարժան համարելով³: Վճռական խոսքն ասաց Յայոց թագավորը, որից հետո Ներսեսին ուղարկեցին Կեսարիա՝ կաթողիկոս ձեռնադրվելու⁴:

Ներսեսի կաթողիկոսությունը նշանավոր ժամանակաշրջան է Յայոց պատմության մեջ: Նա բարեգործություն էր անում և մղում մյուսներին՝ այդպես գործելու, նա աղքատներին օգնում էր և պահանջում, որ մյուսներն էլ այդպես անեն, կառուցում էր աղքատանոցներ, որպեսզի աղքատները կարիք չունենան մուրալու⁵: «Եվ բոլոր աշխարհին՝ թագավորի գլխավորությամբ, առհասարակ բոլոր մեծամեծերին և բոլոր նրանց, ովքեր իրենց մերձավորի վրա իշխանություն ունեին, նա կոչ էր անում գթասիրտ լինել իրենց ծառաների և կրտսերների (իմա՝ ավելի ցածր խավի ներկայացուցիչներ-Ա.Ե.) վրա, ապօրինաբար և տարաբնույթ հարկերով նրանց չափից դուրս չնեղել, քանի որ նրանց համար երկնքում Տեր կա»⁶: Այսպիսին էր Ներսեսը՝ կաթողիկոս դառնալու ժամանակ, այդպիսին էլ մնաց իր ողջ գահակալման շրջանում:

(հիերարխիա): Մյուս կողմից, կարևոր էր նաև գործակալությունների, այսինքն՝ պետական կարևոր պաշտոնների (հազարապետ, սպարապետ և այլն) համակարգը:

¹ Նույն տեղում:

² Նույն տեղում, էջ 175, 179, 201 և այլն:

³ Նույն տեղում, էջ 109-111:

⁴ Նույն տեղում, էջ 115: Յայտնի է, որ սկզբում Յայոց կաթողիկոսները ձեռնադրվում էին Կեսարիայում, սակայն Արշակ Բ-ն և նրա որդի Պապը, Յայոց եկեղեցին անկախ դարձնելու նպատակով, սկսեցին կաթողիկոսների ընտրությունը և ձեռնադրությունն իրականացնել Յայաստանում: Մասնավորապես, Արշակ Բ-ի կողմից Յայաստանում կաթողիկոս է ձեռնադրվել Զուևակը (նույն տեղում, էջ 195):

⁵ Նույն տեղում, էջ 117-121:

⁶ Նույն տեղում, էջ 121-123:

Յայ պատմագրության մեջ Արշակ Բ-ի թագավորության և Ներսեսի կաթողիկոսության շրջանի Յայաստանը բարեկարգության և բարգավաճության առումով նմանեցվել է Վերին կամ Երկնային Երուսաղեմին¹:

Կարող ենք արձանագրել, որ Արշակ Բ-ի կողմից արվեց ամեն բան՝ Յայաստանը և հայերին միավորելու, Յայոց պետականությունն ամրապնդելու և հզորացնելու ուղղությամբ: Նա բոլոր պետական պաշտոնները բաժանեց ըստ արժանիքների՝ հաշվի առնելով պետական շահը: Յայոց հոգևոր տերը նույնպես առաջադրվեց նման հայեցակետից:

Ներսես կաթողիկոսը Եական դերակատարությունն ձեռք բերեց պետության ներքին կյանքում: Դրա վառ օրինակը նրա՝ Յոմումն ձերբակալվելու և աքսորվելու միջադեպին Յայոց թագավորի արձագանքն էր: Արշակ Բ-ն Ներսես կաթողիկոսին մի պատվիրակության հետ ուղարկեց Յոմնի կայսեր մոտ: Այնտեղ Յայոց կաթողիկոսը դավանաբանական վեճի բռնվեց կայսեր հետ, որի պատճառով նրան ձերբակալեցին ու աքսորեցին²: Կայսրը սկզբում ցանկանում էր նրան մահապատժի ենթարկել, սակայն նրան զգուշացրեցին, որ «դրանք (իմա՝ Ներսես կաթողիկոսը և նրա հետ կայսեր մոտ ուղարկված հայ մի քանի մեծամեծերը-Ա.Ե.) օտար ու հեռավոր երկրից ուղարկվել են մի հզոր թագավորի կողմից, մեծ տիրոջ պատգամավորներ են, չի կարելի նրանց վնաս հասցնել, քանի որ մեծ պատերազմ կծագի մեր և Յայոց մեծ թագավորի միջև»³: Թեև կայսրը Ներսես կաթողիկոսին ազատ չարձակեց, սակայն, փոխարենը Ներսեսի հետ մեկնածներին, ինչպես նաև Արշակ Բ-ի՝ Յոմումն պատանդ պահվող եղբորորդիներին մեծամեծ նվերներով ուղարկեց Յայաստան: Նա հորդորում էր Յայոց թագավորին՝ իրեն չմեղադրել կատարվածի համար⁴:

Երբ Արշակ Բ-ն ստացավ նամակը, բարկացավ ինչպես կայսեր արածի, այնպես էլ իր նախարարների վրա, որ կայսեր նվիրած գանձերը բերել են իրեն: «Քարերը (իմա՝ թանկարժեք քարերը, որ ուղարկել էր կայսրը-Ա.Ե.) կայսեր վրա թափեք և ձեր վրա, որ բերել եք: Մենք էլ շատ քարեր ունենք՝ դրանք տվողի և ձեր՝ դրանք բերողների ատամները թափելու համար»: **Պետության հեղինակությանը հասցված այդ հարվածը, հասկանալի է՝ չէր կարող վճռական քայլերի չմղել Արշակ Բ-ի նման թագավորին:** Նա ասում էր, որ նման անպատվությանը չի դիմանա և վրեժխնդիր կլինի: Այնուհետև նա հրամայեց Վասակ Մամիկոնյանին՝ զորքերը հավաքել և արշավել հռոմեական տիրույթների վրա: Վասակը 260 հազարանոց զորքով արշավեց ու ասպատակեց հռոմեական տիրապետության ներքո գտնվող Փոքր Ասիայի կենտրոնական շրջանները և հասավ Անկուրա⁵: Շուտով Ներսես կաթողիկոսը վերադարձավ Յայաստան⁶:

Աշտիշատի կանոնադրի ժողովը: Ժողովը գումարվեց 354 թ.: Արշակի գահակալության առաջին տարիներն էին, երբ Տիրանի գահակալության ողբերգական ավարտից հետո երկրում փլուզվել էին բոլոր տեսակի կարգ ու կանոնները, գլուխ էին բարձրացրել հին՝ հեթանոսական երևույթները, և Աշտիշատի ժողովը պետք է նորովի կարգավորեր երկրի ներքին վիճակն ու հարաբերությունները:

Ըստ Փավստոս Բուզանդի՝ Ներսես կաթողիկոսը մոտ 354 թ.⁷ Եպիսկոպոսների ժողով գումարեց Աշտիշատում, քանի որ հենց այնտեղ էին գումարվել բոլոր նման

¹ Վարդան Արևելցի, Տիեզերական պատմություն, Ե., 2001, էջ 81:

² Նույն տեղում, էջ 127, 139-141:

³ Նույն տեղում, էջ 139:

⁴ Նույն տեղում, էջ 143, 165:

⁵ Նույն տեղում, էջ 165-167: Անկուրան թերևս նույնական է ներկայիս Անկարա քաղաքին:

⁶ Նույն տեղում, էջ 173:

⁷ Թվականը ճշտելուն նպաստում է Մովսես Խորենացու այն տեղեկությունը, որ Ներսեսը կաթողիկոս է ձեռնադրվել Արշակ Բ-ի թագավորության (350-368) 3-րդ տարում (տե՛ս Մովսես Խորենացի, էջ 334-335), այն է՝ 352/353 թ.: Նա ժողովը գումարել է Կեսարիայից վերադառնալուց անմիջապես հետո՝ 354 թ.:

ժողովները¹: Ըստ Մովսես Խորենացու ժողովը եղել է ոչ միայն եպիսկոպոսների մասնակցությամբ, այլ նաև աշխարհականների²: Երկու պատմիչներն էլ հավաստում են, որ ժողովի նպատակն է եղել «կանոնական սահմանադրությամբ» երկրում աշխարհիկ ու եկեղեցական կարգերը բարենորոգելը և Յոմեական կայսրությունում տեսած բարեկարգությունները Յայաստանում տեղայնացնելը³:

Ըստ Փավստոս Բուզանդի՝ ժողովը կարգ ու կանոն է սահմանել երկրում թե՛ աշխարհիկ և թե՛ հոգևոր կյանքում՝ հիմնված առաքյալների սահմանած կանոնների վրա: «Յայոց աշխարհի ժողովրդին վերածեցին կարծես վանական միաբանության, միայն ամուսնության կարգն էր տարբեր»⁴: Ժողովի որոշումների հիմամբ ստեղծվում էին աղթատանոցներ, հիվանդանոցներ, տեղավորում էին միևս այդ բնակավայրերից պիղծ լինելու մեղադրանքով քշված բորոտներին ու այլ հիվանդների, նրանց դարման ու ռոճիկ տրամադրում: Ժողովը որոշել էր, որ հիվանդներն ու աղթատները մասն կացարաններում և ոչ թե դուրս գան մուրալու⁵: Ժողովը սահմանել էր նաև, որ մեռյալների վրա չպետք է անհույս լաց ու կոծ արվի, քանի որ դա հակասում էր քրիստոնեության հիմնական՝ հարության հույսին⁶:

Մարդիկ պետք է օրինավոր լինեն ամուսնության մեջ, չպետք է ստեն ու դավեն իրար, հեռու մասն ազգակցական մերձավոր ամուսնությունից⁷: Նրանք չպետք է ուտեին սատկած անասունի միս, ինչպես նաև արյուն ճաշակեին⁸:

Այս համատեքստում ըստ պատմիչի դատապարտվում էին նենգությունը, չարախոսությունը, բամբասանքը, ազահությունը, նախանձությունը, ցանկամոլությունը, արվագիտությունը, իգանալը, հարբեցողությունը, որկրամոլությունը, հափշտակությունը, պոռնկությունը, վրեժխնդրությունը, ստախոսությունը, թշնամությունը, սուտ երդումը, սպանությունը, անասնագիտության պղծությունը⁹:

Երկրի աշխարհիկ ու հոգևոր տերերը, նրանք, որ այլոց վրա իշխանություն ունեին, պետք է գթասիրտ լինեին իրենց ծառաների, կրտսերների ու աշակերտների նկատմամբ, նրանց անտեղի ու տարապայման հարկերով չնեղեին¹⁰:

Իրենց հերթին ծառաներն էլ պետք է հավատարիմ մնային իրենց տերերին¹¹:

Յավանաբար ժողովրդի միջից հեթանոսությունը դուրս մղելու համար ժողովը որոշել էր նաև դպրոցներ բացել հունարեն և ասորերեն լեզուներով, քանի որ աստվածաշունչը Յայաստանում քարոզվում էր հենց այդ լեզուներով¹²:

Ըստ Մովսես Խորենացու՝ ժողովի նպատակն էր կանոնական սահմանադրությամբ ողորմածություն հաստատելը, քանի որ մեր աշխարհում բորոտներն ու վարակիչ հիվանդություններով տառապողները հալածվում էին որպես պիղծ արարածներ, ապաստանում էին անապատներում և ամայի վայրերում, և որևէ մեկը նրանց համար հոգ չէր տանում: Բացի այդ, հաշմանդամներին որևէ մեկը չէր ինսամում, անծանոթներին ոչ ոք իր տանն ապաստան չէր տալիս: Դրա համար ժողովը որոշեց ամեն մի գավառում աղթատանոցներ ու հիվանդանոցներ կառուցել, իսկ

¹ Տե՛ս Փավստոս Բուզանդ, էջ 118-119:

² Տե՛ս Մովսես Խորենացի, էջ 336-337:

³ Տե՛ս Նույն տեղում: Տե՛ս նաև Փավստոս Բուզանդ, էջ 118-119:

⁴ Փավստոս Բուզանդ, էջ 118-119:

⁵ Տե՛ս Նույն տեղում, էջ 119-121:

⁶ Տե՛ս Նույն տեղում, էջ 120-121:

⁷ Տե՛ս Նույն տեղում:

⁸ Տե՛ս Նույն տեղում:

⁹ Տե՛ս Նույն տեղում:

¹⁰ Տե՛ս Նույն տեղում, էջ 120-123:

¹¹ Տե՛ս Նույն տեղում, էջ 122-123:

¹² Տե՛ս Նույն տեղում: Տե՛ս Վարդանյան Վ., Ներսես Մեծը և Աշտիշատի ժողովի նշանակությունը Յայաստանի ներքաղաքական կյանքում, «Էջմիածին» Պաշտոնական ամսագիր Յայրապետական Վթոռոյ Ս. Էջմիածնի, 1997, թիվ 11-12, էջ 141:

դրանց պահելու պարտավորությունը դրվեց ավանների ու ագարակների վրա, որպեսզի իրենց արդյունքից նրանց բաժին հանեն, իսկ նրանք էլ փակված մնան այդ տեղերում¹:

Որոշվեց նաև ամեն գյուղում վանք հիմնել, որին կից պետք է գործեր օտարանոց, որբերի և ծերերի սննդանոց²:

Ժողովի որոշմամբ մենաստաններ են կառուցվում երկրի ամայի վայրերում³:

Նախարարական տոհմերի մեջ արգելվում էր երկու բան.

ա. մերձավոր խնամփութություն հաստատելը, որն արվում էր ագահության պատճառով, թերևս, նախարարական տիրույթների ամբողջականությունը պահպանելու նպատակով, քանի որ «արտաքին» ամուսնության հետևանքով տիրույթների տարբեր հատվածներ կարող էին օտարվել⁴,

բ. մեռյալների վրա հեթանոսական սովորությամբ արարողություն անելը, երբ մարդիկ այլանդակում էին իրենց բարբարոսների պես⁵: Նման մի կոծի տեսարան Փավստոս Բուզանդը ներկայացնում է Գնելի թաղման հետ կապված, երբ նրա կին Փառանձեմը «հանդերձը պատռելով, հերարձակ, կուրծքը բաց բլրորի ներկայությամբ կոծ էր անում, բարձրաձայն ճչում, աղիողորմ արտասվելով ողբ էր անում...»⁶:

Բանական ու բանակաշինությունը: Արշակ Բ-ի օրոք Յայոց բանակն ամենահզորներից մեկն էր աշխարհում: Պատմիչն այսպես է ներկայացնում Յայոց բանակն Արշակ Բ-ի օրոք. «չորս հարյուր հազար զինվոր՝ կուռ և զինավառ, **որոնք ընտիր ռազմիկներ էին, լի արիությամբ և կռվում զոհվելու պատրաստ**: Նիզակավորներ, սուսերավորներ, աղեղնավորներ՝ անվրեպ, կորովի, վաղրավորներ, սակրավորներ, որոնք **սովոր էին թշնամու դեմ աներկյուղ կռվել**, ամբողջ հեծելազորը՝ զրահավոր, պատենազեն, սաղավարտավոր, դրոշներով, բազմաձայն փողհարների նշանակիր խմբով»⁷:

Այնուհետև, նկարագրելով Շապուհի գորբերին ընդառաջ գնացող Յայոց զորքը, պատմիչը հաղորդում է, որ այն կազմված էր «**ՄԻԱՍԻՐՏ, ՄԻԱԲԱՆ, ՄԻԱՍԻՏՔ**» զինվորներից⁸:

Մեկ այլ միջադեպի հետ կապված՝ պատմիչը հայտնում է, որ «Վասակ զորավարը ձեռքի տակ ուներ մոտ **վաթսուն հազար զինվոր՝ ընտիր և պատերազմող**, որոնք միամիտք, միասիրտ էին՝ միաբան պատերազմելու, մարտնչելու իրենց կանանց ու որդիների համար, իրենց կյանքը նվիրելու աշխարհին (իմա՝ Յայաստան-Ա.Ե.) մինչև ի մահ, կռվելու իրենց բնիկ տերերի՝ Արշակունիների համար»⁹:

Յայոց բանակի հզորության և մարտունակության վերաբերյալ կարելի է կարծիք կազմել Մծբինի մոտակայքում 359 թ. տեղի ունեցած ճակատամարտի նկարագրությունից: Պարսկա-հռոմեական պատերազմի ժամանակ Շապուհը դիմեց Արշակ Բ-ի օգնությանը: Վերջինս հավաքեց իր զորքը՝ 400 հազար զինվոր և մեկնեց Շապուհին օգնության: Յայոց բանակը Մծբին քաղաքի մոտակա դաշտը հասավ այն ժամանակ, երբ հռոմեական զորքն արդեն դիրքավորվել էր, իսկ պարսկականը՝ դեռ ճակատամարտի դաշտ չէր եկել: Պարսից զորքին սպասելը ձանձրացրեց Յայոց զորքին: Յայ զինվորները պահանջում էին պարսիկներին չսպասել, այլ սեփական

¹ Տե՛ս Մովսես Խորենացի, էջ 336-337:

² Տե՛ս Նույն տեղում:

³ Տե՛ս Նույն տեղում:

⁴ Տե՛ս Վարդանյան Վ., նշվ. աշխ., էջ 139:

⁵ Տե՛ս Մովսես Խորենացի, էջ 336-337:

⁶ Փավստոս Բուզանդ, էջ 190-191:

⁷ Նույն տեղում, էջ 205:

⁸ Նույն տեղում, էջ 215:

⁹ Նույն տեղում, էջ 223:

ուժերով հաղթել հռոմեացիներին: Հատկապես անհամբեր էր Վասակ սպարապետը: Ի վերջո Արշակ Բ-ն տվեց հարձակման հրամանը: Հայոց բանակը հարձակվեց հռոմեական զորքի վրա, ջախջախեց և կոտորեց մինչև վերջին զինվորը¹: Որոշ ժամանակ անց պատերազմի դաշտ եկած Շապուհը հայտարարեց, որ ինքը՝ ողջ պարսից զորքով, հազիվ թե կարողանար հաղթել հռոմեական զորքին²:

Պարսկա-հայկական երկարատև պատերազմներում հայոց սպարապետի և զորքի քաջագործություններից ազդված՝ Պարսից Շապուհ թագավորը հետագայում շատ անգամ կրկնում էր. «Երանի նրան, որ Հայոց զորքի տերն է, այդպիսի տիրասեր, միաբան և միամիտք զորքի»³:

Ամփոփելով ներկայացվածը՝ կարող ենք արձանագրել, որ Արշակ Բ-ի թագավորությունը հայոց պետականության պատմության ամենաուսանելի էջերից է: Հայոց արքան պետականակերտման դժվարին ճանապարհին անխոնջ կերպով հետևում էր միայն մեկ տեսլականի՝ պետության հզորացմանը, որին էլ միտված էր նրա յուրաքանչյուր քայլը:

Արման Եղիազարյան **ՀԱՅՈՑ ՊԵՏԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՈՒՍԱՆԵԼԻ ԷՋԵՐԻՑ.** **ԱՐՇԱԿ Բ-Ի ԴԱՐԱՇՐՋԱՆԸ**

Բանալի բառեր՝ ուսանելի էջեր, դարաշրջան, պատմություն, Արշակ II, պետականություն, Հայոց թագավորություն, պետության բարեշինություն, բանակ, պետության հեղինակություն

Արշակ Բ-ի դարաշրջանը կարևոր տեղ ունի հայոց պետականության պատմության մեջ: Այդ ժամանակ հայոց թագավորությունը բախվել էր լրջագույն հիմնախնդիրների, որոնց լուծումից էր կախված նրա հետագա գոյությունը: Արշակ Բ-ին հաջողվեց լուծել այդ խնդիրները. առաջին հերթին պետական բարձրագույն պաշտոններում նշանակվեցին հույժ փորձառու գործիչներ:

Արքան Ներսես կաթողիկոսի հետ զբաղվեց երկրի բարեկարգման աշխատանքով, որի արդյունքում ժամանակակիցները հայոց թագավորությունը համեմատում էին նույնիսկ Վերին Երուսաղեմի հետ:

Արշակ Բ-ն հզորացրեց հայոց բանակը՝ թվաքանակը հասցնելով 200 հզ զինվորի: Այդ ամենի շնորհիվ նրան հաջողվեց բարձրացնել պետության հեղինակությունը միջազգային հարաբերություններում: Արդյունքում Հռոմն ու Պարսկաստանը ստիպված հաշվի էին նստում հայոց թագավորության շահերի հետ:

¹ Նույն տեղում, էջ 205-207:

² Նույն տեղում, էջ 207:

³ Նույն տեղում, էջ 309-311:

Arman Yeghiazaryan
AN INSTRUCTIVE PAGE OF ARMENIAN STATEHOOD HISTORY: THE EPOCH
OF ARSHAK II

Key words: *instructive pages, epoch, Arshak II, statehood, Armenian kingdom, accomplishment of the kingdom, army, authority of the state*

The epoch of Arshak II has a special place in the history of Armenian statehood. At that time, the Armenian kingdom faced serious problems and its further existence depended on the solution of these problems. Arshak II managed to solve these problems: at first figures were appointed in all key positions of the kingdom who have already shown themselves in practice.

King Arshak II together with the Catholicos Nerses were engaged in accomplishment of the kingdom, as a result of which contemporaries compared Arshak's Armenia with Heavenly Jerusalem.

King Arshak II strengthened the Armenian army, the number of which sometimes reached 200,000 soldiers. As a result of such efforts, Arshak II managed to raise the authority of the state on the external arena: in the issue, both Rome and Persia were forced to take into account the interests of the Armenian kingdom.

Арман Егиазарян
ОДНА ИЗ ПОУЧИТЕЛЬНЫХ СТРАНИЦ ИСТОРИИ АРМЯНСКОЙ
ГОСУДАРСТВЕННОСТИ: ЭПОХА АРШАКА II

Ключевые слова: *поучительные страницы, эпоха, Аршак II, государственность, Армянское царство, благоустройство государства, армия, авторитет государства*

Эпоха Аршака II занимает особое место в истории Армянской государственности. В этот период Армянское царство сталкивалось с серьёзными проблемами, и от их решения зависело его дальнейшее существование. Аршак II сумел решить эти проблемы, первым делом на всех ключевых позициях царства были назначены фигуры, которые уже проявили себя на деле.

Царь Аршак II вместе с католикосом Нерсесом занимались благоустройством государства, в результате чего современники сравнивали Армению Аршака II с Небесным Иерусалимом.

Царь Аршак II усилил армянскую армию, численность которой иногда доходила до 200 000 солдат. В результате таких усилий Аршак сумел поднять авторитет государства на внешней арене: в итоге и Рим, и Персия были вынуждены учитывать интересы Армянского царства.

25. **Դոլուխանյան Անուշ** – ԱրԴՅ հայցորդ, ԱԵԳՄՄ անդամ
Dolukhanyan Anush – PhD student of ArSU, member of UYSSA
Долуханян Ануш - соискатель АрГУ, член ОМУСА
E-mail: anush_dolukhanyan@mail.ru
26. **Եղիազարյան Արման** - ԵԴՅ սիյուլոքագիտության ամբիոնի վարիչ, պ.գ.դ., դոցենտ
Yeghiazaryan Arman - Head of the Chair on Diaspora Studies of YSU, Doctor of History, Associate Professor
Егизарян Арман - заведующий кафедрой диаспороведения ЕГУ д.и.н., доцент
E-mail: armanyeghiazaryan@ysu.am
27. **Եվստրատով Անտոն** – ՅՌՅ դասախոս, պ.գ.թ.
Evstratov Anton - Lecturer of ARU, Candidate of History
Евстратов Антон - преподаватель РАУ, к.и.н.
E-mail: anton_nastoyashiy@mail.ru
28. **Էլիբեգովա Անժելա** – Երևանի պետական լեզվա հասարակագիտական համալսարանի (ԵՊԼՅ) դասախոս, ք.գ.թ., դոցենտ
Elibegova Anzhela – Lecturer of Yerevan State University of Languages and Social Sciences (YSULSS)
Элибегова Анжела – преподаватель Ереванского государственного лингвистического университета (ЕГЛУ), к.п.н., доцент
E-mail: elibegova@gmail.com
29. **Ջեյմո Մարեկ** – Յոզեֆ Ռուսեցկու անվան Օլշտինի համալսարանի պրոֆեսոր, ք.գ.դ. (ք. Օլշտին, Լեհաստան)
Zejmo Marek - Doctor of Political Sciences, Professor of Józef Rusiecki Olsztyn University (Olsztyn, Poland)
Жэймо Марек - профессор Ольштынского университета имени Йозефа Русецкого, д.п.н. (г. Ольштын, Польша)
E-mail: marek-zejmo@wp.pl
30. **Լուխտերհանդտ Օտտո** - Համբուրգի համալսարանի պրոֆեսոր, ի.գ.դ. (ք.Համբուրգ, Գերմանիա)
Luchterhandt Otto - Doctor of Law, Professor (Hamburg, Germany)
Люхтерхандт Отто – доктор юридических наук, профессор (г.Гамбург, Германия)
E-mail: ottolucht@arcor.de
31. **Խալատյան Արտաշես** - ԵԴՅ ասպիրանտ, ԱԵԳՄՄ անդամ, փաստաբան
Khalatyan Artashes – PhD student of YSU, member of UYSSA, advocate
Халатян Арташес - аспирант ЕГУ, член ОМУСА, адвокат
E-mail: artashes.khalatyan@mail.ru
32. **Խաչատրյան Շուշան** – ԱրԴՅ գրականության և լրագրության ամբիոնի վարիչ, ԱԵԳՄՄ անդամ, ք.գ.թ., դոցենտ
Khachatryan Shushan - Head of the Chair of Literature and Journalism of ASU, member of UYSSA, Candidate of Philosophy, Associate Professor

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ **CONTENTS** **СОДЕРЖАНИЕ**

ԵՂՅ ռեկտոր, ՀՀ ԳԱԱ թղթակից անդամ, «Գիտական Արցախ» պարբերականի խմբագրական խորհրդի նախագահ, պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր, Արամ Սիմոնյանի ողջույնի խոսքը.....4

Welcome message of YSU Rector, Corresponding Member of the National Academy of Sciences of the Republic of Armenia, Chairman of the Editorial Council of the Journal «Scientific Artsakh», Doctor of History, Professor Aram Simonyan.....5

Приветственное послание ректора ЕГУ, члена-корреспондента НАН Республики Армения, председателя редакционного совета журнала «Научный Арцах», доктора исторических наук, профессора Арама Симоняна.....6

ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ, ՓԻԼԻՍՈՓԱՅՈՒԹՅՈՒՆ
HISTORY, PHILOSOPHY
ИСТОРИЯ, ФИЛОСОФИЯ

Վահրամ Բալայան. Պետականության պատմական և գաղափարական դրսևորումներն Արցախում 17-րդ դարի վերջերից մինչև մեր օրերը.....7
Vahram Balayan. Historical and Ideological Manifestations of Statehood in Artsakh from the end of the 17th Century to our Days

Ваграм Балаян. Исторические и идеологические проявления государственности в Арцахе с конца 17 века по наши дни

Արման Եղիազարյան. Հայոց պետականության պատմության ուսանելի էջերից. Արշակ Բ-ի դարաշրջանը..... 15
Arman Yeghiazaryan. An Instructive Page of Armenian Statehood History: the Epoch of Arshak II

Арман Егиазарян. Одна из поучительных страниц истории армянской государственности: эпоха Аршака II

Խաչատուր Ստեփանյան. Արցախի խորհրդայնացումը.....22
Khachatur Stepanyan. The Sovietization Of Artsakh
Хачатур Степанян. Советизация Арцаха

Իսկուհի Ավանեսյան. Զեռոլայն Զոքսի բարոյական և նյութական աջակցությունն Արցախի Հանրապետությանը պատերազմի օրերին և հետագայում.....26
Iskuhi Avanesyan. Caroline Cox's Moral and Political Support to the Artsakh Republic During and after the War

Искуи Аванесян. Моральная и материальная поддержка Кэролайн Кокс Республике Арцах в период войны и в дальнейшем

Հինաիդա Բալայան. Ղևոնդ Ալիշանի «Արցախ» երկը.....30
Zinaida Balayan. The «Artsakh» Composition by Ghevond Alishan
Зинаида Балаян. Произведение «Арцах» Гевонда Алишана

Մարինե Գևորգյան. Ներքաղաքական զարգացումները Հայաստանի Հանրապետությունում 1999-2003թթ.....36
Marine Gevorgyan. Intra-Political Processes in the Republic Of Armenia in 1999-2003
Марине Геворкян. Внутриполитические процессы в Республике Армения в 1999-2003 гг.